

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een overheid op drift: de strafrechtelijke beheersing van seks en jongeren

Gooren, J.C.W.

Citation

Gooren, J. C. W. (2016, February 16). *Een overheid op drift: de strafrechtelijke beheersing van seks en jongeren*. *Meijers-reeks*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/37813>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/37813>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/37813> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Gooren, Juul

Title: Een overheid op drift : de strafrechtelijke beheersing van seks en jongeren

Issue Date: 2016-02-16

Conclusie: het asexuele kind en de seksuele relatie

INTRODUCTIE

Nu volgt allereerst een uitwerking van een tweetal sociale constructies ('Het asexuele kind en de seksuele relatie') en corresponderende instituten ('Het gezin en het huwelijk') die iets betekenen voor de sociale orde. Verder zal blijken dat het asexuele kind en de seksuele relatie op een abstract niveau een bijzonder wankel basis kennen ('De markt en de staat') en op een concreter niveau problemen opleveren bij het strafrechtelijk beschermen van minderjarigen tegen inbreuken op hun seksuele integriteit ('Strafrecht en contradicties'). Ten slotte zal antwoord worden gegeven op de centrale vraag uit de proloog ('Antwoord op vraagstelling').

HET ASEXUELE KIND EN DE SEKSUELE RELATIE

Het beheersen van seks en jongeren kan niet los worden gezien van het asexuele kind en de seksuele relatie als sociale constructies. Het een behoort traditioneel toe aan het gezin en de ander aan het huwelijk. Het ontstaan van een identiteit zoals het asexuele kind en een medium zoals de seksuele relatie moeten worden begrepen in termen van beheersing van seks en jongeren. Met identiteit wordt bedoeld dat de aard van een kind in belangrijke mate ligt in asexueel *zijn*, terwijl medium slaat op de relatie als manier waarop jongeren seksueel *worden*. Het gaat hier niet om een feitelijk, maar om een moreel oordeel over hoe mensen zich horen te gedragen. Denk in dit verband aan het verschil tussen het Duitse 'Sein' en 'Sollen'. Wat betreft het Sollen laat Foucault (1978) zien dat seksualiteit in de zeventiende eeuw geleidelijk aan een belangrijk onderwerp van gesprek wordt. Er treedt meer waakzaamheid op bij plekken met hoge concentraties kinderen, vooral bij scholen, waar pedagogie en architectuur mogelijkheden voor meer controle scheppen, bijvoorbeeld op masturberen door jongeren, dat als bijzonder gevaarlijk of ongezond wordt gezien. Ook autoriteiten op de terreinen van volksgezondheid en justitie leggen tot op de dag van vandaag normen op inzake seksueel gedrag. Enerzijds is seks een ingang om controle uit te oefenen op jongeren; *wie* mag zich seksueel uiten? Anderzijds zijn jongeren weer een middel om controle uit te oefenen op seksuele gedragingen; *hoe* moet seks worden geuit? In wezen gaat het hier om wat Foucault (2009) ook wel biopolitiek heeft genoemd. Dat valt te begrijpen als een moderne machtsvorm die betrekking heeft op de mens als soort (zie ook Schuilenburg & Van Tui-

nen, 2009). Met economie, biologie en politiek moet seks worden begrepen als een manier om grenzeloze reproductie en schaarste in het belang van populatiebehoud te reguleren (Deutscher, 2012; Malthus, 1993, Tellmann, 2013). Biomacht is gericht op het in het gareel houden van de bevolking. Het gaat dan niet alleen om dreiging met de dood, maar ook om behoud en regulering van het leven (Foucault, 2003, 241). De staat heeft belang bij de gezondheid van een volk, aangezien daaraan waarde ontleend kan worden. Denk bijvoorbeeld aan het rekruteren van militairen die gezond moeten zijn om de staat te kunnen verdedigen. In meer alledaagse vorm kan gedacht worden aan het Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG) als ingang voor de staat om achter de voordeur te kijken. De energie van lichamen wordt door de staat aangewend voor de reproductie van sociale orde en daarvoor zijn het gezin en het huwelijk belangrijke instrumenten.

Een tienerzwangerschap wordt in dit verband beschouwd als een verkeerde manier van reproductie, aangezien deze niet plaatsvindt binnen een gezin en huwelijk. Foucault (1978) stelt in zijn standaardwerk over seksualiteit dat er een seksueel discours is ontstaan door middel van *the hysterical woman*, *the masturbating child*, *the pervert* en *the Malthusian couple*¹. In deze studie spelen *the masturbating child* en *the Malthusian couple* een cruciale rol. Een kind heeft een natuurlijke behoefte aan seks, maar dit wordt tegelijkertijd onnatuurlijk bevonden gezien de aseksuele status van kinderen. Daarnaast hebben volwassenen een onbegrensde behoefte aan seks, maar via socialisering wordt dat begrensd tot seks binnen een relatie. Het gezin met het aseksuele kind en het huwelijk met de seksuele relatie zijn dienstbaar aan de sociale orde. Het zijn ordeningsprincipes die via het strafrecht kunnen worden afgedwongen. Des te opmerkelijker is het betoog van Borger en Wiegman (2011) die vinden dat de overheid nalaat te benadrukken dat seks onder jongeren binnen een relatie moet plaatsvinden en dat de overheid de suggestie zou wekken dat het normaal is om op jonge leeftijd te experimenteren met vrijblijvende seks. Uit dit proefschrift blijkt echter dat politie en justitie seksuele contacten van minderjarigen toelaten als deze plaatsvinden binnen een relatie. Wat betreft die relatie beweren de auteurs dat uit recent onderzoek zou blijken dat jongeren de prettigste seksuele ervaringen hebben binnen een relatie met een vaste partner die ze vertrouwen en van wie ze houden. Uit een recent onderzoek naar de seksuele ervaring onder jongeren (Kuyper, Wit, & Wijsen, 2011) blijkt echter dat ervaringen die zich kenmerken door liefde en intimiteit hoog scoren, maar dat de hoogste score is voorbehouden aan seksuele ervaringen die te maken hebben met sensatie en lust. Dat kan met vaste partners, maar ook via losse contacten. De 'inferi-

---

1 "Four figures emerged from this preoccupation with sex, which mounted throughout the nineteenth century—four privileged objects of knowledge, which were also targets and anchorage points for the ventures of knowledge: the hysterical woman, the masturbating child, the Malthusian couple, and the perverse adult. Each of them corresponded to one of these strategies which, each in its own way, invested and made use of the sex of women, children, and men." (Foucault, 1978, 105).

oriteit' van seksuele contacten zonder relatie lijkt dan ook minder te maken te hebben met datgene wat de persoonlijk betrokkenen hebben ervaren en meer met een opgelegde standaard van buiten; een standaard die erop neer komt dat jongeren nog niet seksueel zijn en slechts seksueel mogen zijn als dat geschiedt via een relatie die gelijkwaardig en duurzaam is. Het gebrek aan gelijkwaardigheid is aan de orde bij seks tussen jongeren zonder relatie (245/247/248a Sr), maar ook tussen jongeren en volwassenen met een relatie (245/247 Sr), en bij een relatie van formele afhankelijkheid (249 Sr). Het gebrek aan duurzaamheid is vooral aan de orde op het moment dat seks als transactie plaatsvindt (245/247/248a Sr), want dan wordt verondersteld dat seks een instrument is. Waar het intergenerationele seks tussen volwassenen en jongeren betreft, lijkt met name (de bedreiging van) het asexuele kind van belang. Bij intragenerationele seks tussen jongeren lijkt met name de (bedreiging van de) seksuele relatie van betekenis.

HET GEZIN EN HET HUWELIJK

Het 'asexuele kind' en de 'seksuele relatie' zijn te relateren aan het gezin en het huwelijk als instituten. Een gezin steunt veelal op het huwelijk en bestaat uit twee generaties die een relatie van verwantschap hebben. Het huwelijk voer ik hier op als archetype van de seksuele relatie. Uiteraard neemt een relatie tussen twee mensen waarbij seksueel contact een uitdrukking is van affectie tegenwoordig veel verschillende vormen aan. Ook alle van het traditionele huwelijk afgeleide, duurzame relaties zonder formele basis schaar ik hier onder de noemer 'huwelijk'. Instituten zijn belangrijk voor de sociale orde (Berger & Luckmann, 1967) en als zodanig hebben gezin en huwelijk een zeer belangrijke functie voor de samenleving.

Het gezin en het huwelijk krijgen nog meer betekenis tegen de achtergrond van het taboe op incest. Relevant voor deze studie is dat seksueel gedrag wordt gereguleerd, want het taboe op incest betekent dat seksuele competitie binnen het gezin is uitgesloten en dit alleen is toegestaan tussen echtgenoten. Het dwingt mensen daarnaast om buiten het gezin te trouwen en daarmee grotere verbanden tot stand te brengen. Opmerkelijk genoeg blijkt het kind buiten het eigen gezin in vroegere tijden en/of op andere plekken wel degelijk seksueel actief te mogen zijn. De vele historische en antropologische voorbeelden maken duidelijk dat dit in bepaalde samenlevingen ook een plek mocht of mag hebben. Het verbod op seks buiten het gezin is voor kinderen dus tijd- en plaatsbepaald (zie ook Killias, 2000), terwijl het hebben van seks binnen het gezin een veel robuuster taboe is (Lévi-Strauss, 1969). De conventionele moraal in het Westen is zodanig dat kinderen niet alleen binnen het gezin asexueel moeten blijven, maar ook voor een veel langere tijd buiten het gezin. Het verbod op seks met ouders (en broers en zussen) lijkt voor kinderen in het Westen geëxtrapoleerd te zijn naar seks met ouderen in het algemeen. Het gaat dan niet alleen om seks met de eigenlijke ouders, maar ook met ouders die deel uitmaken van andere gezin-

nen. Tot aan de volwassenwording dient seksueel contact voor het kind iets wezensvreemds te zijn. Het gezin moet dan ook begrepen worden als de plek waar seks alleen voor ouders en niet voor kinderen betekenis mag krijgen. Te vroege betekenisgeving wordt geacht te leiden tot een verlies van datgene wat een kind tot kind maakt. Een seksueel actief kind is in symbolisch opzicht al bezig om elders een nieuw gezin te stichten en daarmee het oorspronkelijke gezin te verlaten.

Niet alleen beschermen ouders hun eigen kinderen, opdat de naam van de familie niet wordt bezoedeld, ook de staat beschermt haar minderjarige burgers om het gezin als hoeksteen van de samenleving te eerbiedigen. Dit blijkt ook uit de werking van het strafrecht in relatie tot de ontuchtartikelen. Niet alleen een slachtoffer kan aangifte kan doen van ontucht, ook de vader of moeder in naam van het gezin. Die hebben namelijk 'ouderlijk gezag'. Uit de gesprekken met zedenrechercheurs in het empirische gedeelte van deze studie blijkt dan ook dat een niet onbelangrijk deel van de aangiftes met tegenzin van het slachtoffer door ouders wordt gedaan, omdat deze vinden dat hun zoon of dochter geen seksueel contact meer mag hebben met een vaak ouder persoon. Daarnaast kan de zedenpolitie in naam van de staat een opsporing starten en kan ook de officier van justitie in naam van de staat overgaan tot vervolging. Het gezin representeert de inbedding van jongeren als aseksueel, waarbij bescherming vaak samengaat met controle (Egan & Hawkes, 2003). Robinson (2012, 271) schrijft: "Children's difficult citizenship is intensified through the volatile relationship between sexuality and childhood; a relationship that is socio-culturally constructed and constantly mobilized not just to regulate children's lives, but also to maintain dominant relations of power broadly in society, especially around the constitution of the normative citizen subject."

Een belangrijke "dominant relation of power" (ibid.) is die tussen ouders en kinderen. Zoals vermeld spreken we in Nederland ook wel over 'ouderlijk gezag'. Het kind moet worden beschouwd als een belangrijk onderdeel van het gezin. Het hebben van seks met een kind dat onderdeel is van een gezin komt in veel culturen tot stand via een huwelijk met dat kind. In de regel wordt toestemming gevraagd aan de ouders van het kind; dat is de weg van rechtmatige toe-eigening waarop het aseksuele kind een seksuele volwassene wordt. Ook in Nederland is het veelzeggend dat minderjarigen toestemming van hun ouders moeten krijgen om te kunnen trouwen. Volgens de Nederlandse wet vallen deze minderjarigen vervolgens ook niet langer onder het ouderlijk gezag. Jongeren worden dus gesocialiseerd in de hoedanigheid van aseksueel kind en bestendigen daarmee tegelijkertijd het gezin als instituut. De verhouding huwelijk en seksuele relatie maakt duidelijk hoe kinderen het gezin mogen verlaten: volgens de conventionele moraal is dat middels een relatie. Door middel van een seksuele relatie wordt seks dus gereguleerd en daarmee wordt tegelijkertijd het huwelijk als instituut bestendigd. Aangaande het aseksuele kind en de seksuele relatie is de reactie op seks met minderjarigen te interpreteren tegen de achtergrond van het gezin en het huwelijk als blauwdruk voor de samenleving. De eigen-

lijke plaats van jongeren is dan binnen het gezin en de eigenlijke plaats van seks is dan binnen het huwelijk.

DE MARKT EN DE STAAT

Het asexuele kind en de seksuele relatie kennen op een abstract niveau een bijzonder wankel basis gegeven het verschil tussen markt en staat.

In de structuur van de samenleving hebben instituties als gezin en huwelijk een belangrijke functie. Eind twintigste eeuw introduceert de Britse criminoloog Jock Young (1999) het begrip *bulimia* om de in- en uitsluitingsprocessen van de samenleving te begrijpen. De conditie *bulimia* is zowel eten ('in') als braken ('uit') en dat kenmerkt volgens Young de samenleving op het niveau van cultuur en structuur. Hij sluit daarmee aan bij gedachten die eerder in de vorige eeuw zijn ontwikkeld door de Amerikaanse socioloog Robert Merton (1938) in zijn baanbrekende artikel over anomie. Het draait bij Merton om het spanningsveld tussen *structuur* en *cultuur* waarbij hij de discrepantie tussen middelen en doelen binnen de samenleving uitwerkt in een onderverdeling van menstypes die zich verschillend aanpassen, gegeven hun verschillende posities in die samenleving. Volgens de macrosociologische analyse van Young komt het er kort gezegd op neer dat de doelen in een consumptiemaatschappij voor vrijwel iedereen gelijk zijn, maar dat de middelen niet gelijk zijn verdeeld. In een samenleving waar status in belangrijke mate wordt afgeleid uit consumptie is het dus logisch dat vrijwel iedereen overgaat tot koop en dat sommigen desnoods overgaan tot diefstal. Er is dan sprake van een afwijkend middel om een conventioneel doel te verwezenlijken. Met andere woorden: iedereen is consument (cultureel) maar niet iedereen heeft werk (structureel). Hoewel Young vooral ingaat op de sociaaleconomische dimensie achter veel criminaliteit, is zijn idee ook relevant voor de positie van jongeren in relatie tot seks. De seksuele tiener is cultureel gezien 'binnen', blijkens de commerciële seksualisering van jongeren, en structureel gezien 'buiten', getuige de patriarchale bescherming van minderjarigen tegen seksueel contact. In de geest van Galtung (1968) kan beargumenteerd worden dat er sprake is van structureel geweld vanwege een sociale structuur en sociale instituties die jongeren kunnen blokkeren bij het bevredigen van een belangrijke basisbehoefte zoals seks. Hoewel een term als 'de staat' misschien niet helemaal recht doet aan de diversiteit van betrokken partijen die al dan niet strafrechtelijk reageren op seks onder jongeren, lijkt het mij in navolging van Althusser (1971) gerechtvaardigd om te spreken van een *staats*apparaat. In wat volgt versta ik onder de staat de wetgevende macht die verantwoordelijk is voor wetten (wetten), de controlerende macht waaronder politie en justitie die controleren of mensen zich aan de door de wetgevende macht gestelde wetten houden (handhaving), en de rechterlijke macht die recht spreekt aan de hand van de wet (jurisprudentie). Zoals reeds opgemerkt wordt de energie van lichamen aangewend voor de reproductie van sociale orde. Het gezin en het huwelijk zijn ideologisch

onlosmakelijk verbonden met de repressieve staat en zien toe op de instandhouding van het aseksuele kind en de seksuele relatie.

Als we Bauman (1995) volgen, dan wordt in westerse samenlevingen steeds meer nadruk gelegd op consumptie in plaats van productie. Dit heeft gevolgen voor sociale relaties in het algemeen en seksuele relaties in het bijzonder. Denk aan datingsites waarop te zien is dat burgers zich meer en meer gedragen als consumenten op het gebied van liefde. Dat geldt ook op het gebied van seks, waarbij het consumptieve gedrag tot uiting komt in genot zonder verdere verplichtingen zoals een relatie. Waar volwassenen binnen een huwelijk seks op een productieve manier gebruiken ten behoeve van procreatie, daar gebruiken jongeren seks op een consumptieve manier ten behoeve van recreatie. Volgens Bauman (ibid., 116) is dat laatste kenmerkend voor de hedendaagse samenleving: "The postmodern body is first and foremost a receiver of *sensations*: it imbibes and digests *experiences*; the capacity of being stimulated renders it an instrument of *pleasure*." Niet alleen gebruiken jongeren elkaar als gebruiksvoorwerp, ook kan worden beargumenteerd dat seks voor jongeren langer los komt te staan van relaties, doordat de periode van experimenteren langer duurt. In het eerste geval wordt de tiener een seksueel object en in het tweede geval wordt de tiener een subject dat seks heeft zonder relatie. Wat dat laatste betreft is het overigens interessant op te merken dat de markt de staat ook kan volgen voor wat betreft seks. Het oprukken van het begrip authentiek (Heesakkers, 2014) laat zich bijvoorbeeld ook gelden met betrekking tot seks. Wie op zoek is naar seks als 'beleving' kan ook het pad der liefde bewandelen, getuige de populariteit van datingsites die seks maken tot een 'bewuste keuze'². Op dat moment vindt seks dus wel plaats binnen een relatie en heeft het weer een besloten karakter, wat haaks staat op het meer openbare karakter van seks zonder relatie. Het betrekkelijk recente fenomeen 'sexting'³, waarbij jongeren zich presenteren als object, is daarentegen weer de perfecte belichaming van seks als openbare consumptie in plaats van besloten productie zoals binnen het gezin en het huwelijk. Het probleem van 'sexting' is juist het openbare karakter, omdat controle veel beter gedijt in het beslotene (Angelides, 2013). Toch kan het feit dat jongeren zich bij seksuele activiteit lang niet altijd houden aan de wet, ertoe leiden dat sociale normen veranderen, en bijgevolg ook de wet. De beelden van 'sexting' kunnen politieke consequenties hebben: *the personal can become political*. Het eisen van rechten impliceert immers dat een bepaalde zaak publiek gemaakt moet worden en zo is het ook met seksueel burgerschap (vergelijk de acceptatie van homoseksualiteit). Nancy Fraser

2 Het 'Ik Kies Bewust'-logo is geïntroduceerd door Unilever, Campina en Friesland Foods. Ik Kies Bewust-producten bevatten minder verzadigd vet, zout en suiker en helpen bij het maken van een gezondere keuze.

3 Sexting is het verspreiden of delen van seksueel getinte foto's of berichten via mobiele telefoons of andere mobiele media. De term is afgeleid van *seks* (verwijzend naar de seksuele inhoud) en *texting* (sms/mms). De term werd voor het eerst gebruikt begin 21ste eeuw.

(2000, 114) noemt dat *recognition*, wat neerkomt op de erkenning van verschillende groepen met verschillende bijdragen voor de samenleving. In het sociale verkeer neemt *misrecognition* veel verschillende vormen aan. Het kan deel uitmaken van het recht of geïnstitutionaliseerd zijn via beleid, management en gedrag van professionals (ibid.). Hier kan worden gewezen op het feit dat jongeren volgens de wet minderjarig zijn en dat er allerlei instanties zijn die 'in het belang van jongeren' optreden tegen seksueel contact met jongeren. De miskennis zit dan in de eenzijdige nadruk op bescherming tegen seksueel contact in plaats van ruimte voor seksuele ontplooiing. Daarnaast kan miskennis ook informele vormen aannemen via gedragspatronen, traditionele gebruiken en wijdverbreide sociale praktijken in de samenleving. Hier kan nogmaals worden gewezen op het gezin als de plek waar jongeren van oudsher worden beschermd tegen seks. Welke vorm miskennis volgens Fraser (ibid.) ook aanneemt, het blijft een geïnstitutionaliseerde manier van doen, waardoor sommige sociale actoren voor minder vol worden aangezien en waardoor zij te maken hebben met uitsluiting. In het voorgaande is duidelijk geworden dat het gezin en het huwelijk belangrijke instituten zijn om jongeren uit te sluiten van seksueel burgerschap. Door de staat worden jongeren veelal genegeerd aangaande hun seksuele status.⁴ Door de markt worden jongeren wel erkend als seksueel wezen, maar of dit in het belang is van jongeren, is nog maar de vraag.⁵ Waar de markt de seksuele tiener ten volle erkent en esthetisch exploiteert, daar miskent de staat de seksuele tiener met de ethiek van voornamelijk zorg die primair gericht is op bescherming. Bij seks als consumptie draait het samengevat om de markt en de beleving van jongeren, terwijl het bij seks als productie gaat om de staat en de reactie via het strafrecht.

Bij seks ten behoeve van de sociale orde heeft met name de vrouw een belangrijke functie. Uit deze studie blijkt dan ook dat niet alleen leeftijd van belang is, maar vooral ook gender. De sociale orde is patriarchaal van aard (Greer, 1970). Het is van belang om na te denken hoe concreet seksueel geweld tegen vrouwen kan worden voorkomen, maar daarbij ook oog te hebben voor het structurele geweld dat schuilgaat achter bescherming als traditie (zie ook Daly & Chesney-Lind, 1988). Het gebrek aan seksueel burgerschap bij vooral meisjes is functioneel voor het gezin en het huwelijk als instituten van de samenleving. Het ideaal van asexualiteit wordt van oudsher aangevuld met een ander ideaal; hoe seksueel te worden? Om het gezin via uithuwelijking te verlaten moest een meisje van onbesproken

---

4 Een uitzondering in de politiek is de PNVD, maar men kan zijn vraagtekens zetten bij een partij (in de volksmond ook wel 'pedopartij') die zegt op te treden 'in het belang van' kinderen en hun seksualiteit, maar de schijn van 'belangenverstrengeling' oproept gezien haar pedofiele achterban.

5 De seksuele objectivering van meisjes volgens de wetten van de markt toont namelijk aan dat zoiets voor jongeren als subject niet per definitie positief hoeft uit te pakken. Zie ook de documentaire *Sletvrees* van Sunny Bergman, waarin wordt gesteld dat als iemand constant als object wordt bejegend, een dergelijke objectivering uiteindelijk zal internaliseren en zich dus als object zal gaan gedragen.

gedrag zijn. Dit is ook af te leiden uit 245 Sr⁶, want dat was vroeger nadrukkelijk gekoppeld aan het huwelijk ter voorkoming van vervolging.⁷ Heden ten dage doet dit wellicht wat achterhaald aan. Ook wordt in het Westen verbaasd gekeken naar eerwraak in relatie tot iets als ‘de eerbaarheid van dochters en zussen’. Desalniettemin is ook hier en nu sprake van vergelijkbare praktijken, in de zin dat meisjes ten opzichte van jongens minder van seks mogen houden en hun eigen seksuele keuzes bovendien minder vanzelfsprekend zijn (Hekma, 2007). De enige manier waarop meisjes volgens de conventionele moraal seks kunnen hebben zonder voor slachtoffer of slet uitgemaakt te worden, is middels de seksuele relatie. In het Westen kennen we in dat verband de figuur van de maagd (Douglas, 1966). De maagd behoort toe aan het gezin en het huwelijk en beide zijn in westerse samenlevingen nog steeds een belangrijk onderdeel van de structuur. In de cultuur van nu is seks echter niet alleen gericht op productie, maar ook op consumptie en daarbij is niet de maagd, maar de hoer het andere uiterste. Freud benoemt ook een zogenaamd madonna-hoercomplex; de seksuele aantrekkingskracht van de man tot de vrouw als onbevleete moeder en minderwaardig seksobject. Deze incompatibele identiteit is op een abstract niveau dus af te lezen aan de positie van minderjarige vrouwen als seksueel wezen in relatie tot markt en staat. Opvallend is dat bij vrouwen sneller dan bij mannen een koppeling wordt gelegd tussen seksueel en jeugdig, terwijl meisjes zich daarentegen minder snel seksueel mogen gedragen dan jongens.

STRAFRECHT EN CONTRADICTIES

Op concreet niveau leveren het aseksuele kind en de seksuele relatie problemen op bij het strafrechtelijk beschermen van minderjarigen tegen inbreuken op hun seksuele integriteit vanwege hun eigen belevingswereld.

Discussies over de seksuele moraal onder jongeren gaan veelal gepaard met een koppeling aan het overmatig drinken van alcohol (Van Erp, 2014). De consumptie van alcohol leidt tot seksueel grensoverschrijdend gedrag, doordat het de grenzen bij het aseksuele kind en de seksuele relatie wegneemt. Hiermee doel ik op het gegeven dat alcohol werkt als ‘sociaal glijmiddel.’ Daardoor wordt in de regel sneller toegegeven aan seksueel ver-

6 “Hij die met iemand, die de leeftijd van twaalf jaren maar nog niet die van zestien jaren heeft bereikt, buiten echt, ontuchtige handelingen pleegt die bestaan uit of mede bestaan uit het seksueel binnendringen van het lichaam, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.”

7 Oorspronkelijk bedoeld om te zorgen dat ‘de man, niet zelden een zeer jonge man, die zulk een meisje in belangwekkende omstandigheden gebracht heeft, door een huwelijk zijne fout zoveel mogelijk herstelt. Werd zijne fout gestempeld tot een misdrijf ambtshalve vervolgbaar, dan zou hij uit vrees voor straf, het meisje aan haar lot overlaten.’ Zie R. Kool in Cleiren & Nijboer 2004, (T&C Sr), aant. 1 op artikelen 245, 247, 248 en 249 Sr, p. 1006-1031.

langen en komt seks zonder relatie sneller tot stand. Het slachtoffer kan dan bestaan uit een daadwerkelijke minderjarige van vlees en bloed, maar ook uit de gemeenschap die inzet op bescherming van kind en relatie. Een volwaardig seksueel burgerschap impliceert echter meerdere dimensies. Het gegeven van seksuele activiteit biedt zowel risico's als kansen. Uit deze studie blijkt dat *ontplooiing* risico's in het leven roept wat betreft misbruik door derden, maar dat *bescherming* ook risico's genereert doordat jongeren klein worden gehouden en daardoor minder weerbaar zijn in relatie tot hun vrijwel onvermijdelijk seksuele toekomst. Zie ook het werk van Lyon (2007), die betoogt dat zorg altijd controle impliceert en daarmee autonomie kan uithollen. Dit brengt mij terug naar de werking van het klachtvereiste. De fundamentele vraag was en is wanneer het strafrecht grenzen moet stellen aan seksuele handelingen die in vrijwillige sfeer tot stand zijn gekomen. De kwalificatie ontucht kan namelijk door zowel de dader alsook door het slachtoffer als een inperking van de zelfbepaling worden ervaren. Er zit dan ook een paradox achter het beschermen van jongeren tegen seksueel contact dat vrijwillig heeft plaatsgevonden. Er wordt weliswaar opgetreden om de zelfbepaling van de jongere te waarborgen, maar juist dat optreden kan een inbreuk zijn op die zelfbepaling. Op een fundamenteel niveau kunnen dus vraagtekens worden geplaatst bij een strafrechtelijk optreden naar aanleiding van seksueel contact met een minderjarige 'in het belang' van jongeren. Een recente zaak in Dordrecht over een jongen (22) en een meisje (17) die zich gezamenlijk prostitueren biedt een mooie illustratie (Jensma, 2015). Hoewel de jongen beslist over het plaatsen van advertenties en filmpjes, het chauffeurs en afrekenen, willen alle persoonlijk betrokkenen, inclusief de moeder van het meisje, niets weten van slachtofferschap en ouderschap onder de noemer van mensenhandel en kinderporno. De officier spreekt echter van "geschokte rechtsorde" en stelt dat minderjarige meisjes wettelijk hun wil niet kunnen bepalen. Een schending van iemands persoonlijke levenssfeer om zodoende diens seksuele autonomie te waarborgen is derhalve een contradictoair verschijnsel. Dat heeft te maken met het feit dat niet alleen grenzen moeten worden gesteld ten opzichte van medeburgers, maar ook ten opzichte van de staat die grenzen kan overschrijden.

Ook markt en staat zijn contradictoair in relatie tot seksuele jongeren. Waar de markt irrationeel en impulsief gedrag veronderstelt, daar gaat de staat juist uit van rationeel en calculerend gedrag. Enerzijds hedonistische consument en anderzijds verantwoordelijke burger. Deze tegenstrijdigheid tekent zich af bij seks in het hier en nu door adolescenten. In wezen is seks een activiteit die zijn waarde vooral ontleent aan het feit dat iemand zijn controle verliest en volledig in het moment opgaat. Tel daarbij op dat vooral jongeren in het algemeen bekend staan als betrekkelijk impulsief en lang niet altijd over de consequenties van hun handelingen nadenken. Dit soort aspecten maakt het buitengewoon problematisch om duidelijke posities te onderscheiden en achteraf vast te stellen of één positie duidelijk de grens van de ander heeft overschreden. Dat blijkt ook wel uit de interviews en jurisprudentie in het empirische gedeelte van deze studie. Het is lang niet altijd dui-

delijk wat ieders aandeel in een ontuchtzaak nu is geweest. In een schematische voorstelling staat de dader veelal voor moedwil en het slachtoffer voor misverstand (zie ook Kranenberg, 2012). Hoewel er bij ontucht minder duidelijk sprake is van dwang dan bij verkrachting, is het voor autoriteiten vaak een zero-sum game waarbij de masterstatus van slachtoffer veelal samenvalt met minderjarig en vrouwelijk (McAlinden, 2014). Met betrekking tot seks zonder relatie wordt de oplossing vaak gezocht bij het herwaarderen van intimiteit (Thooft, 2012).⁸ Illouz (2007) stelt echter dat er sprake is van een duaal proces dat zij vat onder de noemer "emotioneel kapitalisme" en waarbij economische relaties zeer emotioneel zijn geworden, terwijl intieme relaties weer zeer sterk worden gedefinieerd in economische en politieke termen zoals 'onderhandelen', 'uitwisselen' en 'aandeel'. Het gezin en het huwelijk zijn van oudsher vooral economisch van aard en hebben later een grotere emotionele waarde gekregen (Ariès, 1962), terwijl zich bij seks wellicht het omgekeerde heeft voorgedaan. In deze schizofrene constellatie is het belangrijk te blijven erkennen dat het spel van seksuele verleiding ambivalent is en dat deze spanning zich duidelijk manifesteert daar waar jongeren met een economische mentaliteit seks hebben in een maatschappij die aangaande gezin en huwelijk steeds emotioneler is geworden.

ANTWOORD OP VRAAGSTELLING

Wat betekenen de strafrechtelijke reactie en reacties vanuit de media op seks met jongeren nu voor de wijze waarop seksueel gedrag van jongeren in onze samenleving wordt geduid en op welke wijze werkt deze duiding omgekeerd door op deze reacties? Middels het 'aseksuele kind' en de 'seksuele relatie' als sociale constructies is duidelijk geworden welke belangen op het spel staan. De strafrechtelijke reactie en reacties vanuit de media zijn enerzijds gericht op de bescherming van het asexuele kind als slachtoffer en anderzijds op de bescherming van de seksuele relatie in het kader van de openbare zeden. De genoemde belangen achter de voorstelling van kinderen als asexueel en de voorstelling van seks als iets voor binnen een relatie staan onder druk door seksuele gedragingen die ingaan tegen deze beelden. Een ontuchtpleger is te begrijpen als een contrastfiguur met behulp van wie wordt vastgesteld hoe en wie uiting mag geven aan seks. Het opwaarderen van het asexuele kind en de seksuele relatie geeft weer houvast in een samenleving waarin seks minder vanzelfsprekend leidt tot sociale orde. Middels de tweeledige kwalificatie 'verkeerde seks op de verkeerde leeftijd' pogen de autoriteiten orde te scheppen. Die orde komt tot stand in naam van jongeren via het asexuele kind, en in naam van seks via de seksuele relatie.

---

8 In dat verband worden jongeren die massaal porno consumeren beschouwd als tikkende tijdbommen, met het idee dat kille techniek het besef van emotionele betrokkenheid is gaan overnemen (Bakker, 2012). Niet alleen is seks dan ontkoppeld van voorplanting, maar ook van intimiteit.

Uit deze studie blijkt de aanwezigheid van de seksuele tiener voor de autoriteiten een probleem, want hij staat haaks op het aseksuele kind. Terwijl het kind de personificatie is van gebrek aan seksualiteit, personifieert de tiener juist een overvloed daaraan. Dit is opmerkelijk aangezien kind en tiener ergens in elkaar overgaan, maar aangaande seks dus twee extreme posities innemen. Naast het 'kind' als aseksueel ideaal, is seks met jongeren van vlees en bloed van belang. Met het wegvallen van andere morele kaders zoals opgemerkt in de proloog neemt het belang van het strafrecht toe. Een van de weinig overgebleven criteria waarmee seks kan worden afgekeurd zijn onvrijwilligheid en schade. Hieraan wordt vaak nog toegevoegd dat bij kinderen *altijd* sprake zal zijn van onvrijwilligheid en schade. Hoewel dit denkschema het voordeel van overzichtelijkheid biedt, kan het niet goed overweg met seksueel actieve jongeren. De aseksualiteit van jongeren is minder vanzelfsprekend dan die van kinderen en daarmee ook van het seksuele gevaar dat uitgaat van de dader. In het geval van ontucht onder jongeren komt in het strafrecht veel minder de dader centraal te staan en veel meer de gedraging waar dader en slachtoffer zich gezamenlijk schuldig aan maken. Het gaat dan niet om een minderjarige die veel te jong is en een dader die veel te oud is, maar om de seks die losbandig wordt gevonden. Het seksuele gevaar komt dan tot stand via de gedraging en bevestigt daarmee niet het aseksuele kind, maar wel de seksuele relatie.

Uit deze studie blijkt dan ook dat seks zonder affectieve relatie onder jongeren door de autoriteiten wordt geproblematiseerd, omdat dit haaks staat op de seksuele relatie. Seksuele onthouding tot aan het huwelijk is in Nederland lang niet meer overal de centrale boodschap, maar het criterium van de affectieve relatie kan wel worden gezien als een meer eigentijdse variant op het huwelijk. De achterliggende boodschap is dat seks in een relatie moet zijn ingebed, terwijl het vroeger voornamelijk was gekoppeld aan reproductie. Niet alleen hebben veel jongeren veel seks, ook heeft veel van die seks plaats zonder relatie gezien de langere periode van experimenteren tijdens adolescentie. Door de vervroeging en verlenging van puberteit en adolescentie worden jongeren eerder seksueel actief en tegelijkertijd worden de verplichtingen van een eigen gezin steeds langer uitgesteld. Anders dan een aantal decennia geleden hoeft dat uitstel niet langer gepaard te gaan met onthouding gezien de hedonistische betekenis van adolescentie, en de tegenwoordig meer consumptieve betekenis van seks. De maatschappelijke reactie op zoiets als 'breezerseks' is kenmerkend voor een samenleving die dit wil problematiseren. Het onder jongeren populaire alcoholische drankje genaamd breezer refereert aan het verrichten van seksuele handelingen of het hebben van seks in ruil voor iets, vaak een bepaald product of een bepaalde dienst, bijvoorbeeld een breezer. Het is maar een voorbeeld van de zorgen over instrumentele seks onder jongeren zoals geuit in kranten en op televisie. De strafrechtelijke reactie op seks met minderjarigen maakt duidelijk dat seks in onze samenleving aan bepaalde voorwaarden moet voldoen en daarmee wordt een moreel kader aangeleverd.

CODA

Een manier om onveilige (schadelijke) en onjuiste (immorele) seks te duiden, is met behulp van de MOVISIE-classificatie.⁹ Daar waar is voldaan aan *wederzijdse toestemming* en *vrijwilligheid* maar niet aan *gelijkwaardigheid*, *leeftijdsadequaat*, *contextadequaat* en *zelfrespect*, wordt toch een grens getrokken. Er zijn dus contacten die met *wederzijdse toestemming* en in *vrijwilligheid* plaatshebben, maar die desalniettemin worden afgekeurd vanwege ongelijkheid. Het gaat dan om jongeren die seks hebben zonder relatie en waarbij seks als onderdeel van een transactie lijkt te worden gebruikt. Deze transactie maakt dat het seksuele gedrag volgens MOVISIE 'grensoverschrijdend' zou zijn. Er zijn echter de nodige kanttekeningen te plaatsen bij deze coördinaten voor maatschappelijk verantwoorde seks. Waar het gaat om seks als transactie, wordt seks voorgesteld als iets mechanisch en niet als iets organisch, zoals bij liefde het geval is. Bij een transactie gaat het om partijen met belangen en macht. Een transactie is echter niet exclusief voorbehouden aan seksueel grensoverschrijdend gedrag van jongeren.¹⁰ Het huwelijk is ook een transactie. Denk aan het feit dat familiale uithuwelijking weliswaar plaats heeft moeten maken voor een persoonlijke keuze op basis van liefde, maar dat sociale mobiliteit bij de selectie van een geschikte partner ook tegenwoordig nog een belangrijke rol speelt. Misschien moet ook seks binnen het huwelijk wel worden opgevat als onderdeel van een transactie. In uiterst klinische bewoordingen schrijft Immanuel Kant (1991 [1797], 96-98) bijvoorbeeld: "Sexual union in accordance with principle is *marriage (matrimonium)*, that is, the union of two persons of different sexes for lifelong possession of each other's sexual attributes." Als een dergelijke transactie echter bij jongeren zonder relatie plaatsheeft, kan dat strafrechtelijke consequenties hebben.

Wanneer seks buiten een relatie plaatsvindt, dan wordt seks sneller geproblematiseerd door de autoriteiten vanwege de mogelijke ongelijkheid op basis waarvan seks tot stand kan komen. Dit is echter inherent aan verleiding, want een seksueel verlangen gaat volgens Žižek (2012) per definitie gepaard met ongelijkheid: "What is the inner logic of what is perceived or experienced as sexual harassment? It is the very asymmetry of seduction. The imbalance between desire and its object. The basic idea of this type of left-bourgeois, whatever, radicalized political correctness, is that this imbalance in the process of seduction, should be abolished, so that only contractual reciprocity, with mutual agreement is allowed (Žižek, 2012)." Het is de "imbalance in the process of seduction" die de strafrechtelijke autoriteiten veelal aanvoeren bij ontucht. Ondanks *wederzijdse toestemming* en *vrijwilligheid* is er bij gebrek aan relatie geen 'contract' waardoor *gelijkwaardigheid* is

9 Zie: <<http://www.movisie.nl/smartsite.dws?ch=def&id=132185>>

10 De aandacht naar dit soort zaken is een manier om te ontkennen dat seks en macht per definitie met elkaar te maken hebben. Door dit enkel te projecteren op seks als transactie blijft seks als liefde buiten schot.

vastgelegd. De seks binnen een relatie kent dit probleem niet, aangezien de 'contractanten' elkaar volgens de autoriteiten in gelijke mate objectiveren.¹¹ Naast de nadruk op gelijkheid lijkt duurzaamheid een belangrijke rol te spelen bij het afkeuren van seks tussen jongeren. Een tijdelijk seksueel contact kan rekenen op minder bescherming dan duurzame contacten. Dit valt bijvoorbeeld af te leiden uit het feit dat overspel vroeger strafbaar was en dat verkrachting binnen het huwelijk pas vrij recentelijk strafbaar is gesteld. In beide gevallen wordt duurzaamheid dus van oudsher als een doel op zich beschouwd. Het beschermt het huwelijk.

Het strafrecht is de plek waar de boodschap wat verantwoorde seks is het meest expliciet wordt doorgegeven. Een belangrijk vehikel daarvoor vormt de bescherming van minderjarigen tegen inbreuken op hun seksuele integriteit. Dat seks vóór het huwelijk kan plaatshebben mag *grosso modo* zijn geaccepteerd, seks zonder relatie kan blijkens strafrechtelijke en maatschappelijke reacties nog altijd op veel afkeuring rekenen. In het belang van jongeren wordt dan gedacht dat hun seksuele integriteit in het geding is, een term die doelt op een schending van persoonlijke grenzen inzake seksueel. Met betrekking tot de integriteit lijkt het Westen volgens Žižek (2006) steeds gevoeliger te worden voor inbreuken op de persoonlijke levenssfeer, zeker daar waar mensen seksuele contacten met elkaar aangaan.¹² Mensen lijken gevoeliger te worden voor ervaringen waar ze niet direct voor openstaan en dat spitst zich met name toe op de seksuele zelfbeschikking. Het ideaal is dan ook een seksuele ervaring die autonomie niet al te zeer in twijfel trekt en immer uitgaat van de redelijke mens. Een gelijke relatie is het devies. Seksueel contact voldoet daar echter lang niet altijd aan. Uit de bestraffing van ontucht blijkt dat seks binnen gelijke en duurzame relaties tot stand moet komen, maar dat seks *an sich* wellicht het probleem is. Dat komt doordat stromingen binnen het feminisme liefde en seks hebben geproblematiseerd in termen van macht en geweld. Graag refereer ik aan Grunberg (2014) die een onderzoek¹³ aanhaalt waaruit blijkt dat binnen gelijke en duurzame relaties minder seks voorkomt. Hij trekt daarbij een parallel met het in ieder geval semantisch verbannen van geweld als al te zichtbare uiting van macht naar westerse maatstaven. Vanuit deze optiek is het grote probleem

-
- 11 Zie nogmaals Kant (1991 [1797], 96-98): "For the natural use that one sex makes of the other's sexual organs is *enjoyment*, for which one gives itself up to the other. In this act a human being makes himself into a thing, which conflicts with the Right of humanity in his own person. There is only one condition under which this is possible: that while one person is acquired by the other *as if it were a thing*, the one who is acquired acquires the other in turn; for in this way each reclaims itself and restores its personality."
  - 12 Dat komt met name doordat in het laatmoderne Westen de soevereiniteit van het subject van enorm belang is en derhalve ook centraal staat in zowel het juridische als economische domein. In het seksuele domein is die soevereiniteit echter problematisch. Žižek (2006, 309-310) merkt hierover op dat necrofilie in het laatmoderne Westen wellicht de meest volmaakte vorm van seks is, aangezien dat de ander zeker niet schaadt en er bovendien geen twijfel kan bestaan over het genot van de ander.
  - 13 Kornrich, S., Brines, J. & Leupp, K. (2012) Egalitarianism, Housework, and Sexual Frequency in Marriage. *American Sociological Review*, 78(1), 26-50.

dus eigenlijk seks [zelf] en niet de wijze waarop. Het komt in gelijke relaties minder vaak voor dan in ongelijke relaties, juist omdat seks zich moeilijk verhoudt tot gelijkheid en duurzaamheid.¹⁴

LITERATUURLIJST

- Althusser, L. (1971) 'Ideology and Ideological State Apparatuses'. *Lenin and Philosophy and other Essays*. London: New Left Books.
- Angelides, S. (2013) 'Technology, hormones, and stupidity': The affective politics of teenage sexting. *Sexualities*, 16, 665-698.
- Ariès, P. (1962) *Centuries of childhood: a social history of family life*. New York: Vintage books.
- Bakker, B. (2012) 'Als je partner geen zin heeft om te vrijen, kun je altijd even de computer aanzetten'. *de Volkskrant*, April 2.
- Bauman, Z. (1995) *Life in fragments. Essays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Berger, P. & Luckmann, T. (1967) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. NY: Anchor Books.
- Borger, A. & Wiegman, E. (2011) 'Volgens overheid is seks op je vijftiende héél normaal'. *de Volkskrant*, November 9.
- Daly, K. & Chesney-Lind, M. (1988) Feminism and criminology. *Justice Quarterly*, 5(4), 497-538.
- Deutscher, P. (2012) Foucault's *History of Sexuality, Volume 1: Re-reading its Reproduction*. *Theory, Culture and Society*, 29, 119-137.
- Douglas, M. (1966), *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge Classics
- Egan, R.D. & Hawkes, G. (2013) Disavowal and foundational fantasies: A psychosocial exploration of the class, race and the social construction of the sexual child in the Anglophone West. *Sexualities*, 16, 635-650.
- Erp, J. van (2014) 'Nu gaan jongeren om zoek naar andere middelen om in extase te raken'. *de Volkskrant*, Januari 4.
- Foucault, M. (1978) *History of sexuality Vol. 1: An introduction* (R. Hurley, Trans.). New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (2003) *Society Must Be Defended*. New York: Picador.
- Foucault, M. (2009) *Security, territory, population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*. New York: Picador.
- Fraser, N. (2000) Rethinking Recognition. *New Left Review*, 3, 107-120.
- Galtung, J. (1968) Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(4), 167-91.
- Greer, G. (1970) *The Female Eunuch*. HarperCollins e-books.
- Grunberg, A. (2014) 'Seks'. *de Volkskrant*, Februari 15.
- Heesakkers, G. (2014) 'Waarom zijn we zo bezeten van authenticiteit?'. *de Volkskrant*, Januari 1.
- Hekma, G. (2007) Seks en de wet. *Blind!*, 13.
- Hekma, G. (2013) Kinderen, seks en zelfbepaling. Praten over pedofilie. *Sociologie*, 9(3/4), 277-294.
- Illouz, E. (2007) *Cold Intimacies. The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Jensma, F. (2015) 'Wie buitte wie eigenlijk uit?' *NRC Next*, Augustus 4.
- Kant, I. (1991[1797]) *The Metaphysics of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Killias, M. (2000) The emergence of a new taboo: the desexualisation of youth in western society since 1800. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 8(4), 459-477.
- Kranenberg, A. (2012) In de rechtszaal: puberseks/verkrachting. *de Volkskrant*, Mei 26.

14 Het sociale en met name het seksuele verkeer verloopt dan ook lang niet altijd op basis van gelijkwaardigheid en duurzaamheid (Hekma, 2013). De populariteit van een boek zoals *Fifty Shades of Grey* over sm-praktijken maakt duidelijk dat verlangen is gebaseerd op het gegeven van ongelijkheid.

- Kuyper, L., Wit, J. de, & Wijsen, C. (2011) *Positieve kanten van seks*. Utrecht: Rutgers WPF/Universiteit Utrecht.
- Lévi-Strauss, C. (1969) *The Elementary Structures of Kinship* revised edition, translated from the French by James Harle Bell and John Richard von Sturmer. Boston: Beacon Press.
- Lyon, D. (2007) *Surveillance Studies: An Overview*. Cambridge: Polity Press.
- Malthus, T. R. (1993) *An Essay on the Principle of Population, edited with an introduction by Geoffrey Gilbert*. Oxford: Oxford University Press.
- McAlinden, A.-M. (2014) Deconstructing victim and offender identities in discourses on child sexual abuse. *British Journal of Criminology*, 54, 180-198.
- Merton, R.K. (1938) Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3, 672-82.
- Robinson, K. (2012) 'Difficult citizenship': the precarious relationships between childhood, sexuality and access to knowledge'. *Sexualities*, 15, 257-276.
- Schuilenburg, M. & Tuinen, S. van (2009) Michel Foucault: biopolitiek en bestuurlijkheid. *Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie*, 3, 1-5.
- Tellmann, U. (2013) Catastrophic Populations and the Fear of the Future: Malthus and the Genealogy of Liberal Economy. *Theory, Culture and Society*, 30, 135-155.
- Thooft, L. (2012) 'Niets zo griezelig, en dus dapper, als seks met iemand op wie je stapel bent'. *de Volkskrant*, Maart 30.
- Young, J. (1999) *The Exclusive Society*. London: Sage.
- Žižek, S. (1994) *The Metastases of Enjoyment. Six Essays on Women and Causality*. London: Verso.
- Žižek, S. (2006) *The Parallax View*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Žižek, S. (2012) "Communist Absconditus". *European Graduate School, June 7 2012*. Lecture Transcribed by Roland Bolz.

